

27. Фомин А. М. Война с продолжением. Великобритания и Франция в борьбе за «Османское наследство». 1918 – 1923. / Александр Михайлович Фомин. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 457 с.
28. Turkey and Iraq. Paraphrase telegram from the High Commissioner of Iraq to the Secretary of State for the Colonies, dated 21st November, 1921 [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/131/0/0011.pdf>
29. The situation in Northern Iraq. Memorandum by the secretary of State for War. 5th October, 1922 [електроний ресурс]. – режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documentsonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/138/0/0091.pdf>
30. Соболев Е. В. Англо-Американское соперничество за нефть арабских эмиратов Аравийского полуострова (1923 – 1929) / Е. В. Соболев // Нефтегазовое дело. Электронный научный журнал. Выпуск 2/2006 (второе полугодие 2006 г.) [електроний ресурс]. – режим доступу: http://www.ogbus.ru/authors/Sobolev/Sobolev_1.pdf

Макаров Р. В. Британская империя в борьбе за иракскую нефть (1918–1928 гг.)

Освещена история борьбы Британской империи с другими ведущими державами за контроль над нефтяными месторождениями Ирака в 1918 – 1928 гг. Основное внимание уделено использованию Лондоном политических, экономических и военных средств ради достижения указанной цели.

Ключевые слова: Великобритания, Ирак, нефть, Англо-Персидская нефтяная компания, Турецкая нефтяная компания, политико-дипломатическая борьба, Мосул, мандат, концессия.

Makarov R. V. The British Empire in struggle for the Iraq oil (1918–1928)

The history of struggle of British Empire with other leading powers, for control over oil deposits of Iraq in 1918 – 1928 is lighted. The basic attention is given to use of political, economic and military means by London for the sake of achievement of the specified purpose.

Keywords: Great Britain, Iraq, oil, the Anglo-Persian Oil Company, the Turkish Petroleum Company, diplomatic struggle, the Mosul, the mandate, concession.

УДК 94(460)“1918/1930”:36

О. І. Скопова

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ІСПАНІЇ В ПЕРІОД КРИЗИ КОНСТИТУЦІЙНО-МОНАРХІЧНОГО ЛАДУ (1918–1930 рр.)

У статті аналізуються специфіка та закономірності соціального розвитку Іспанії в період кризи конституційно-монархічного режиму.

Ключові слова: Іспанія, криза конституційно-монархічного режиму, соціальний розвиток, демографічна тенденція, соціальна диференціація.

В першій чверті ХХ ст. Іспанія, на відміну від інших європейських держав, все ще залишалась відсталою аграрною країною з цілою низкою проблем в соціальній сфері, успадкованих від попередніх століть. Саме в особливостях соціального розвитку закорінені витоки складних і драматичних подій, які пережила Іспанія у ХХ ст. - конституційно-монархічна криза початку століття, приморіверістська військово-монархічна диктатура, Квітнева революція 1931 р., падіння монархії, проголошення республіки, громадянська війна 1936-1939 рр., майже 40-річний франкістський авторитарний режим.

Як свідчить історіографічний аналіз, проблема соціально-політичного розвитку Іспанського королівства першої третини ХХ ст. привертає увагу вітчизняних дослідників, знайшовши висвітлення в працях загального та біографічного характеру [1; 2]. Радянським же дослідженням притаманна ідеологічна упередженість в оцінках, продиктована марксистсько-ленінською концепцією класової боротьби та економічного детермінізму соціальних процесів. Разом з тим, радянські іспаністи Є. Варга, І. Майський, Х. Гарсія, Х. Марія Галан, Л. Пономарьова, С. Пожарська здійснили значну роботу зі збору та аналізу конктерно-історичного, документального та статистичного матеріалів [3-9]. Окремі аспекти даної проблеми досліджуються в загальних працях сучасних російських істориків-іспаністів Тулаєва П., Г. Волкової, А. Демєтьєєва [10; 11]. Зарубіжна історіографія, зокрема іспаномовна, приділяє значну увагу дослідженню соціального розвитку Іспанії в першій третині ХХ ст., вбачаючи в ньому витоки кризи конституційно-монархічного ладу [12-18].

Метою даної статті є висвітлення і аналіз закономірностей та специфіки соціального розвитку Іспанії в період кризи конституційно-монархічного ладу (1918-1930 рр.).

Іспанія зустріла ХХ ст. як аграрна країна з екстенсивним сільським господарством, слаборозвиненою промисловістю та цілою низкою невирішених проблем в економічній та соціальній сферах. Через слабкість національного капіталу і збереження напівфеодальних аграрних відносин гальмувались капіталістичний розвиток та соціальний прогрес іспанського суспільства. В демографічній сфері Іспанії на початку ХХ ст. спостерігалось три основних тенденції: зменшення рівня народжуваності, зменшення відносних та абсолютних показників смертності і активізація міграційних процесів. Іспанія характеризувалась порівняно повільними темпами приросту населення – 0,8% за рік. Так, в 1920 р. населення королівства становило 21 303 162 осіб, а в 1930 р. – 23 563 857 осіб [19, с. 3; 17, с. 212]. Разом з тим, показник густоти населення в Іспанії був одним з найнижчих у Західній Європі і складав у 1930 р. всього 46,7 осіб на квадратний кілометр.

Для порівняння, у Франції аналогічний показник становив 76 осіб. Крім того, територія країни, яка історично була поділена на 15 регіонів, була заселена нерівномірно - понад 50% іспанців проживали лише в чотирьох регіонах: Андалусії, Новій Кастилії, Каталонії і Країні Басків [3, с. 19; 17, с. 229, 230].

У зв'язку з низьким рівнем життя більшості іспанців зменшився показник рівня народжуваності з 29,94 осіб на тисячу населення у 1915 р. до 28,19 осіб у 1930 р. Проте позитивним демографічним зрушенням іспанської спільноти стало зменшення завдяки успіхам у розвитку медицини відносних і абсолютних показників смертності з 22,3 осіб на тисячу населення у 1915 р. до 16,83 осіб 1930 р. відповідно. Завдяки покращенню санітарних умов та введення вакцинації середня тривалість життя іспанців зростає з 34,76 років у 1900 р. до 49,97 років у 1930 р. [17, с. 216-217]. Разом з тим, рівень смертності іспанців від різного роду інфекційних хвороб залишався найвищим в Європі: 1 059 520 осіб протягом 1916-1931 рр. Найбільшою ж соціально-медичною проблемою королівства залишалася дитяча смертність, яка склала протягом 1916-31 рр. 1 694 400 дітей, причому більшу половину з них становили однорічні діти. Справжнім соціальним потрясінням для Іспанії стала епідемія грипу, яка охопила країну в 1917 р. і тривала до 1921 р., отримавши назву «іспанка» і досягнувши піку в 1918 р. Загалом жертвами трьох хвиль епідемії за п'ять років стали близько 200 тис. іспанців [17, с. 219-223].

Демографічна ситуація в Іспанії ускладнювалась також потужними міграційними процесами, зумовленими трансформацією продуктивних сил та розвитком, хоча й повільним, капіталістичних відносин. Внутрішня міграція поєднувалась із зовнішньою. По завершенні Першої світової війни за показниками зовнішньої еміграції Іспанія займала третє місце у світі після Португалії та Італії. Цьому посприяло спрощення іспанськими урядами процедури виїзду за кордон. Було скасовано всі юридичні перепони і зведено до мінімуму список необхідних документів для виїзду за межі країни. Указ переслідував мету побороти проблему масової нелегальної еміграції, проте насправді ж лише стимулював виїзд іспанців за кордон [17, с. 340]. В результаті за період з 1911 р. по 1930 р. з Іспанії виїхали, за офіційними даними, 1 574 213 осіб. Слід вважати, що їх реальна кількість з урахуванням нелегальних мігрантів була значно більшою. Емігрували переважно неодружені чоловіки, більше половини з них без спеціальних професій, переважно батраки й сільськогосподарські робітники, чверть з яких були неписьменними [20, с. 43]. Виділялось три основних напрямки іспанської еміграції. Перший – трансконтинентальний, в колишні колонії Іспанії, особливо в Аргентину та Кубу, куди протягом 1918-1931 рр. емігрувало 796 772 осіб. Другим напрямом іспанської еміграції традиційно залишалась Північна Африка, зокрема Марокко та Алжир [17, с. 238]. Наймасштабнішим напрямом стала іспанська еміграція в розвинені європейські країни, в першу чергу, до Франції. Так, у 1931 р. тут проживало 351 864 іспанці. Такий сплеск переміщення іспанців був зумовлений міграційною політикою французького уряду, який заохочував прибуття іноземців через нестачу робочої сили в країні після війни. Звісно, варто розуміти, що ці дані дещо відносно віддзеркалюють справжню картину, оскільки охоплюють лише ту частину іспанців, які працювали за кордоном легально. За приблизними ж підрахунками іспанського Інституту соціальних реформ, у Франції постійно працювали станом на 1919 р. близько 2 млн. іспанців [17, с. 341].

Спостерігалась також активна внутрішня міграція з відсталих аграрних районів півдня (Андалусії, Арагону, Леванту) у великі промислові осередки центру та півночі – Барселону, Мадрид, Астурію, Валенсію, Біскаїю. Так, за 1900-1930 рр. населення Барселони зросло майже вдвічі. Проте забудова передмість проходила хаотично, без далекоглядного планування, робітники змушені були селитись в приміських халупах. Це створювало цілу низку соціальних, медичних та екологічних проблем: від забруднення довколишніх водойм до епідемій тифу, холери, погіршуючи і без того несприятливу санітарну ситуацію [12, с. 47].

Справжньою соціальною проблемою іспанського суспільства залишався низький освітній рівень його громадян. Хоч чисельність учнів в іспанських школах зростала повільно, кількість навіть початкових шкіл не задовольняла освітніх потреб іспанського суспільства, і станом на 1920 р. 46,4% іспанців були неосвіченими, а в деяких провінціях цей показник сягав 80%. [10, с. 9, 25; 12, с. 182]. В період військово-монархічної диктатури генерала М. Прімо де Рівери (1923-1930 рр.) було відкрито 8 тисяч шкіл, в тому числі й для дівчаток. Це дозволило на 22,5% збільшити кількість учнів та на 20% - вчителів. Проте, не зважаючи на вжиті заходи, в 1930 р. лише двоє із трьох іспанців уміли читати та писати, а 34,5% залишались неграмотними [13, с. 108-109]. Ситуація ускладнювалась меншими освітніми можливостями для жінок. Так, в 1930 р. 38% жінок були неписьменними, серед чоловіків цей показник становив 23,6%. В 1927-1930 рр. лише 0,1% жінок віком від 16 до 20 років навчались в університетах (юнаків – 3,5%), складаючи всього лише 4,2 відсотки від загальної кількості студентів [12, с. 36]. Зазначимо, що питання гендерної рівності в іспанському суспільстві першої третини ХХ ст. було досить актуальним і заслуговує на окреме дослідження. В Іспанії катастрофічних розмахів досягла проституція, спричинена бідністю і скрутним становищем жінок. Традиційно багато іспанських жінок працювали в сфері послуг, основними з яких були догляд за дітьми та людьми похилого віку; ведення домашнього господарства вдівців, священників, але часто основним способом заробітку ставала саме проституція. Вона була фактично легалізована ще з середини ХІХ ст., коли було введено добровільну реєстрацію повій з метою попередження розповсюдження венеричних хвороб [12, с. 40-42]. Найгострішою суспільною проблемою для Іспанії продовжувала залишатись несправедлива соціальна стратифікація іспанського суспільства, зумовлена слабкістю іспанського капіталізму та збереженням сильних напівфеодальних пережитків, зокрема нерозв'язаністю аграрного питання. В результаті, у жодній країні Європи соціальна нерівність не досягала таких масштабів, як в Іспанії.

Для іспанського соціуму характерним був низький рівень життя і злидні широких верств населення поряд із безтурботним існуванням та розкішшю вищих суспільних кіл, до яких належали дворянство, гранди, крупна буржуазія, вища церковна ієрархія. В Іспанії існувало близько двох тисяч дворянських титулів, які щедро дарувались іспанськими королями протягом XIX ст. [12, с. 64]

Незавершеність капіталістичного розвитку та притаманний іспанському суспільству консерватизм стали перешкодою на шляху формування міцного прошарку середнього класу, у який в Іспанії були інтегровані різні соціальні групи – представники вільних професій, землевласники середнього рівня, власники невеликих промислових підприємств та майстерень, службовці державних та приватних установ, спеціалісти, офіцери середніх рангів і клерикали. Всі вони разом становили близько 25% від чисельності населення. Решта, тобто понад 65% іспанців, належали до нижчої верстви, яка складалася з промислового пролетаріату, селянства, міських низів, прислуги тощо [3, с. 42-44]. Добробут іспанських трудівників був одним з найнижчих у Європі. Реальна заробітна плата іспанського пролетарія становила всього 45% зарплати англійського робітника і близько чверті – американського. В першій чверті XX ст. в іспанському соціальному законодавстві все ще не існувало ефективного юридичного регулювання рівня оплати праці, тому розмір заробітної плати корегувався в залежності від регіону та галузі. В середньому по країні денна зарплата складала 10 песет. Проте шахтарі в провінції Астурія отримували 8-11 песет в день за роботу в шахті і 3-4 песети за роботу на поверхні, а в інших регіонах заробітна плата гірників становила всього 3-4 песети в день за роботу в шахті [6, с. 289; 17, с. 89; 12, с. 83]. Ще менше отримували робітники текстильної галузі. Їх зарплата складала від 1 песети в день у провінції Саламанка до 3-4 песет в Каталонії. Все ж після низки заходів, спрямованих на підтримку вітчизняної промисловості, станом на 1927 р. зарплата на текстильних підприємствах Барселони зросла до 8-10 песет в день. Таким чином, місячна заробітна плата більшості іспанських робітників складала від 30 до 120 песет. При цьому вартість житла становила від 15 до 75 песет в місяць. Тому основною проблемою для іспанського пролетаріату були не стільки умови праці, скільки умови життя – дороге житло та нестабільні ціни на товари першої необхідності і продукти [6, с. 288; 12, с. 38].

Ще скрутнішим було становище сільських робітників. Селянство Іспанії було представлене дрібними власниками, орендарями та батраками. Денна заробітна плата селянина-батрака складала від 0,5 до 3 песет [10, с. 9; 12, с. 83]. Цього ледь вистачало на хліб, ціна якого сягала 0,48 песети за кілограм, цукор же коштував 1,44 песети за кілограм, а молоко – 0,42 песети за літр [19, с. 540-541]. Селянський побут на початку XX ст. фактично не відрізнявся від середньовічного. При цьому станом на 1930 р. 45% іспанців проживали в сільській місцевості, тобто в Іспанії було понад 10 млн. селян, більшість яких жили за межею бідності. Незважаючи на гостроту соціальних протиріч у селянському середовищі, жодних реформ у сфері аграрних відносин не пропонувалося. Низький рівень життя, відсутність соціальних прав породжували в іспанському суспільстві перманентну конфліктність між багатими і бідними. Аграрні перетворення буржуазних революцій XIX ст. сприяли ще більшій концентрації земель у руках великих землевласників, а також буржуазії, яка скуповувала церковні й общинні землі. У південних та центральних районах – Андалусії, Естремадури, Новій Кастилії – панував латифундизм. Більшість латифундій були сеньйоральними володіннями і передавались з часів Реконкісти у спадок. Протягом століть в Іспанії склався чіткий розподіл земель між трьома основними соціальними інститутами – дворянством, церквою і муніципалітетами. Церкві та знаті належали на початку XX ст. 60% земель разом з адміністративним керівництвом над ними [12, с. 56]. Статистика засвідчує, що один мільйон іспанських землевласників володіли у 1930 р. 6 млн. гектарами оброблюваних земель, а 150 тис. латифундистів – 12 млн. гектарами. Протягом 1906-1930 рр. у 27 із 50 провінцій Іспанії проводився кадастровий перепис, за результатами якого 1,74 % землевласників володіли 61,94% придатних для господарювання земель [3, с. 22; 6, с. 20; 5, с. 27].

Можна виділити декілька основних причин збереження напівфеодальних відносин в іспанському селі. По-перше, гарантом збереження привілеїв великих земельних магнатів виступала держава, про що свідчить відсутність спроб реформування аграрного сектору чи ефективного перерозподілу земель. По-друге, важливу роль відігравали давні феодальні традиції, авторитет землевласників, заснований на патронажі, покровительстві. В умовах жорсткої конкуренції на ринку праці землевласники могли диктувати свої вимоги, звільняти працівників, знижувати заробітну плату, не надавати пільг жінкам та дітям тощо. Поряд з цим землевласник не просто давав роботу селянам, а й виступав свого роду посередником у зв'язках із «зовнішнім світом», контролюючи місцеві ринки і товарообмін. Авторитет і влада землевласника були пропорційними його земельному володінню. Крім того, завжди існувала загроза прямого фізичного чи економічного насильства, у випадку яких держава переважно приймала сторону магната.

Більшість великих землеволодінь здавались в оренду під грабіжницькі 20-50%. При цьому на одній ділянці землі часто фігурували і орендар, і суборендар. В цілому близько 80% земель в Іспанії оброблялись на основі різних форм оренди, хоча в північних та північно-східних районах Галісії, Астурії і Леону переважали дрібні селянські господарства – мініфундії. Лише у північних провінціях Іспанії поширеними були невеликі фермерські господарства [3, с. 22; 5, с. 28; 10, с. 9].

Незважаючи на застійні явища в сільському господарстві та зростаючу пролетаризацію іспанського села, жодних радикальних заходів для покращення ситуації не проводилось, а спроби іспанських урядів сформувати міцний клас дрібних і середніх землевласників зазнали невдачі через їх неготовність до радикальних заходів. Протягом першої чверті XX ст. робились спроби вирішити проблему масового

безземелля селян шляхом внутрішньої колонізації, але через хронічний дефіцит державного бюджету проект залишився на папері.

Внаслідок розширення виробництва в роки Першої світової війни різко зросла чисельність робітничого класу – в 1918 р. в країні нараховувалось близько 2 млн. робітників. Після закінчення війни в результаті зміни економічної кон'юнктури в Іспанії відбувалось згорання промислового виробництва, через що стрімко зріс рівень безробіття. За офіційними даними, кількість безробітних становила понад 1 млн. осіб при загальній кількості працездатного населення 8,1 млн. осіб. Крім того, зворотною стороною накопичення банківського капіталу в період війни стало збільшення кількості песет в обігу у 20 разів, що спричинило знецінення песети на 25% і шалену інфляцію [5, с. 65]. Ціни на продукти харчування зросли більш ніж вдвічі, а песета втратила половину своєї купівельної спроможності. Важкі умови праці та низький рівень життя спонукали робітників до боротьби за свої права, що призвело до поширення робітничого страйкового руху [2, с. 107]. В період приморверістської диктатури завдяки впровадженню широкої програми громадських робіт у сфері будівництва залізниць, доріг та іригаційних систем було частково подолано безробіття. Проте в роки світової економічної кризи з-за кордону почали повертатися робітники-мігранти, що стимулювало зростання безробіття, яке у 1930 р. становило 200 тис. осіб, а в 1931 р. – вже 500 тис. осіб [10, с. 38].

Отже, серед багатьох проблем соціально-економічного характеру, що постали перед Іспанією в першій чверті ХХ ст., особливої гостроти набули сильна соціальна стратифікація іспанського суспільства, невирішене аграрне питання, низький рівень життя населення, пауперизація селянства та робітників, що спричинили активізацію міграційних процесів. Відсутність ефективного соціального законодавства та нездатність до компромісів спричинили зростання соціальної напруги, зокрема розвиток робітничого руху. Завдання соціальної модернізації Іспанії, поставлене перед іспанськими урядами доби Реставрації, і перед диктатурою генерала Прімо де Ривери зокрема, так і залишилось нерозв'язаним, що у поєднанні з кризовими явищами в економіці та політичній сфері призвело до руйнації військово-монархічної влади, падіння монархії, Квітневої революції 1931 р. та проголошення Другої республіки.

Джерела та література

1. Іваницька О. Франко – каудильйо Іспанії. – Вінниця: Книга-Вега, 2002. – 424 с.
2. Іваницька О. Новітня історія Іспанії в життєписах королів. Альфонсо XIII – король парадоксів. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 232 с.
3. Варга Е. Іспанія в революції. – М.: Соцэґиз, 1936. – 118 с.
4. Іспанія. 1918 – 1972 гг. / Под ред. И. М. Майского. - М.: Наука, 1975. – 495 с.
5. Гарсія Х. Іспанія ХХ века. – М.: Мысль, 1967. – 486 с.
6. Гарсія Х. Диктатура Прімо де Ривера. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 367 с.
7. Галан Х. М. Крушение монархии в Испании (1917-1931 гг.) – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. – 134 с.
8. Пономарева Л. Іспанський католицизм ХХ века. - М.: Наука, 1989. – 287 с.
9. Пожарская С. Бурбоны в Испании // Новая и новейшая история. – 1993. – № 1. – С.153-170.
10. Политическая история Испании ХХ века: учебное пособие. / Г. И. Волкова, А. В. Деметьев. – М.: Высшая школа, 2005. – 191 с.
11. Тулаев П. Консервативная революция в Испании. – М., 1994. – 34 с.
12. Shubert A. A Social History of Modern Spain. – London/New York: Routledge, 2005. – 295 p.
13. Vincent M. Spain 1833-2002. People and State. – New York: Oxford University Press Inc., 2007. – 281 p.
14. Ealham C. Class, Culture and Conflict in Barcelona 1898–1937. – London and New York: Routledge, 2005. – 249 p.
15. Romero Salvadó F. J. Twentieth-century Spain: politics and society in Spain, 1898-1998. – New York: Palgrave Macmillan, 1999. – 219 p.
16. Payne S. G. Spain: A Unique History. – Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2011. – 304 p.
17. Sánchez Jiménez J. La España Contemporánea (1875 - 1931). – Madrid: ISTMO, 1991. – 470 p.
18. Tamames R., Casals X. Miguel Primo de Rivera y Orbaneja. – Barcelona: Cara Cruz, 2004. – 260 p.
19. Anuario estadístico de España. Año 5. 1918. – Madrid: Imprenta de los sobrinos de la sucesora de M. Minuesa de los Ríos, 1920. – 698 p.
20. Rodríguez Labandeira, José. El Trabajo Rural en España, 1876-1936. Historia, Ideas y Textos (T. 19). - Barcelona: Anthropos Editorial, 1991. – 462 p.

Скопова Е. И. Социальное развитие Испании в период кризиса конституционно-монархического режима (1918 – 1930 гг.)

В статье анализируются специфика и закономерности социального развития Испании в период кризиса конституционно-монархического режима.

Ключевые слова: Испания, кризис конституционно-монархического режима, социальное развитие, демографическая тенденция, социальная дифференциация.

Scopova O. I. Social development of Spain at the years of the crisis of constitutional-monarchist regime (1918 – 1930)

Specificity and laws of social development of Spain at the period of the crisis of constitutional-monarchist regime are analysed in the article.

Keywords: Spain, the crisis of constitutional-monarchist regime, social development, demographic tendency, social differentiation.